

ТОПОНИМЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ

Мўмин Тўраевич ТУРДИБЕКОВ

профессор

филология фанлари доктори

Ренессанс таълим университети

Тошкент, Ўзбекистон

Аннотация

Ушбу мақолада Марказий Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда топонимика соҳасида олиб борилган тадқиқотлар атрофлича таҳлилга тортилган. Топонимика ономастиканинг йирик ва мустақил соҳаларидан бири эканлиги, уларнинг дастлабки кўринишлари қадимий ёзма ёдгорликларда учраши, топонимлар тўғрисидаги маълумотларнинг Х асрларда яратилган ёзма ёдгорликларда кўплаб мавжудлиги, топонимик илмий тадқиқотлар ўтган асрнинг 60 йилларидан бошлаб юзага келганлиги кенг ёритилган.

Таянч сўзлар: ном, топоним, топонимика, географик ном, ойконим, ороним, урбаном, топоформант, топонимист, лингвистика

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТОПОНИМОВ

Мумин Тўраевич ТУРДИБЕКОВ

профессор

доктор филологических наук

Образовательный университет Ренессанс

Ташкент, Узбекистан

Аннотация

В данной статье приводится комплексный анализ исследований, проведенных в области топонимики в Центральной Азии, в том числе в Узбекистане. Топонимика — один из крупных и самостоятельных разделов ономастики. Первые упоминания о топонимах встречаются в древних письменных памятниках. Сведения о топонимах встречаются в письменных памятниках, созданных в X веке. Топонимические научные исследования начали развиваться с 60-х годов прошлого века.

Ключевые слова: название, топоним, топонимия, географическое название, ойконим, ороним, урбаном, топоформант, топонимист, языкознание

Ер юзидаги мавжуд барча нарсалар ўз номига эга. Йирик предметлардан тортиб кўзга кўринмас заррачаларнинг ўз номи бор. Бу дунёда номсиз мавжуд бўлиш мумкин эмас. Ном – нарса ва ходисаларни бири-биридан фарқлаш учун зарурдир. Тушунчаларни фарқлаш жой номларига ҳам бевосита тааллуқли. Ҳар қандай жойнинг номи, уни бошқалардан фарқлайдиган атамаси ҳамда шу атама билан боғлиқ сўзлар гуруҳи мавжуд

бўлади. Жой номларини бир-биридан фарқлашга хизмат қиладиган бирлик — топонимдир. Топоним юнонча сўз бўлиб, топос – жой, онома – ном деган маънони англатади.

Топонимга рус тилшуносларидан Н.В.Подолская ва А.В.Суперанскаялар куйидагича таъриф берганлар: “Топонимлар ер планетасидан ташқари ҳар қандай географик номларни ифода этувчи барча сўзлар учун умумлаштирувчи атамадир”.

В.А.Никонов “Топонимика географик номларни ўрганиш билан шуғулланувчи; тил тарихи, диалектология, этимология, лексикология соҳалари билан кесишадиган; тарих, география, этнография билан узвий алоқадорликда бўлган тилшуносликнинг алоҳида бўлими”, деб қайд этади.

Д.Э.Розенталь, М.А.Теленковалар топонимикани “Лексикологиянинг географик номларни ўрганувчи бўлими; бирор худуднинг географик номлари жамланмаси”, деб таърифлаган.

Ҳ.Ҳасанов “Топоним деб бир жой номига айтилади: лотинча топос – йэр, онома-ном, исм. Жой номлари йиғиндиси топонимия бўлади. Жой номларини ўрганувчи фан эса топонимика деб аталади. Топонимист шу соҳа билан шуғулланувчи мутахассис” эканини қайд этади.

Топонимист С.Қораев топонимикага куйидагича таъриф беради: “Топонимика деганда жой номларини ўрганадиган фанни, топонимия деганда эса географик номлар йиғиндисини назарда тутамиз”.

Топонимларга боғлиқ атамаларнинг кенг қамровли моҳияти Э.Бегматов ва Н.Улуқовларнинг луғатида ҳам ёритилган. Ушбу луғатда топоним билан алоқадор 130 га яқин атама изоҳланган. Улар топонимга куйидагича таъриф берган: *“Ер юзасининг қуруқлик қисмида жойлашган табиий-жуғрофий ва сунъий (инсон яратган) объектларнинг атоқли оти: ойконим, ороним, спелеоним, хороним, урбаноним, дримоним, некроним ва б.”*.

А.Вамбери, В.В.Бартольд, М.Э.Массон, С.П.Толстов, Э.М.Мурзаев, Й.Ғуломов, С.Г.Кляшторний, Ф.Абдуллаев каби атоқли шарқшунослар топонимикага доир талай мақолалар ёзганлар.

Ономастиканинг йирик йўналиши бўлган топонимика ўзбек тилшунослигида XX асрнинг иккинчи ярмидан алоҳида соҳа сифатида шакллана бошлаган.

Топонимикага оид ишларнинг дастлабки муаллифи таниқли ўзбек географ олими Ҳ.Ҳасанов ҳисобланади. Олим топонимияни кенг қамровда ўрганганлиги билан ажралиб туради. Унинг “Ўрта Осиё жой номлари тарихидан” асарида топонимиканинг назарий масалаларига доир қарашлари ҳамда кўплаб жой номларининг изоҳи келтирилган.

С.Қораев топонимикани қайси фанлар қаторига киритиш керак, деган мунозара узоқ давом этганлигини таъкидлаб, географик номлар, яъни топонимлар тил луғат таркибининг бир қисми бўлиб, тил қонуниятларига бўйсунди: сўзни, албатта, тилшунослик – лингвистика фани ўрганиши керак. Демак, олим топонимика атоқли отларни ўрганадиган ономастика фанининг бир қисми бўлиб, тилшунослик фанлари қаторига кирази, деб уқтирган.

С. Қораевнинг “Географик номлар маъноси” китобининг “Топонимика ҳақида тушунча” ҳамда “Топонимикага оид терминлар” қисмларида жой номлари билан боғлиқ асосий тушунчалар шарҳланган. Ўтган асрнинг тўртинчи чорагида яратилган бу асар собиқ Иттифоқ илм-фани талаблари асосида яратилган. Унда миллий-сиёсий мустақиллигимиздан олдинги даврдаги илм-фан, адабиёт, маданият ва санъат, айтиш мумкинки, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида олиб борилган ишлар, соҳалар бўйича тадқиқотлар, эришилган ютуқлар коммунистик мафкурага асосланган иттифоқ миқёсида баҳоланган. Топонимия бўйича амалга оширилган ишлар, эришилган ютуқлар, хуллас, барча ҳаракатлар рус ва россиялик олимлар номи билан боғланган.

С.Қораевнинг қайд этишича, А.И.Попов В.Гумболдтни топонимия соҳасида муносиб хизмат қилган биринчи олим деб эътироф этган. Марказий ва Ўрта Осиё жой номларини ўрганиш рус мутахассислари фаолиятида асосий ўринни эгаллагани маълум. Бу борада В.В.Бартольд, Л.С.Берг,

А.Х.Востоков, С.Б.Веселовский, В.Вяткин, А.П.Дулзон, В.А.Жучкевич, Й.А.Карпенко, М.Э.Массон, А.К.Матвеев, Э.М.Мурзаев, В.А.Никонов, А.И.Соболевский, В.П.Семенов-Тянь-Шанский, Б.А.Серебренников, А.В.Суперанская, В.Н.Топоров, А.И.Попов, С.П.Толстов, А.М.Шёгрэн, В.Б.Шостакович каби олимлар кенг кўламли фаолият олиб борган.

Марказий Осиё тарихий географиясини ўрганишда Н.В.Хаников, Л.Н.Соболев, Н.Ф.Ситянскийларнинг хизмати каттадир. Хусусан, тарихчи олим В.Л.Вяткиннинг номини алоҳида тилга олиш зарур. Чунки В.Л.Вяткин Тошкент ва Самарқанд ҳудудларига мансуб топонимларни тадқиқ қилишда алоҳида жонбозлик кўрсатган. У вақф ҳужжатлари асосида топонимларнинг маъноси, пайдо бўлиш тарихи ҳамда талаффуз жиҳатларини таҳлил этган. Бу ҳақда маълумот берган С.Қораев В.Вяткин фаолиятига В.В.Бартольднинг жуда юксак баҳо берганлигини қайд этган.

XIX аср охири XX аср бошларидаги рус шарқшуносларидан академик В.В.Бартольднинг асарлари топонимикада алоҳида ўрин тутди. В.В.Бартольд асарларини ўрганмасдан туриб Марказий Осиё топонимикаси билан шуғулланиб бўлмайди.

Марказий Осиё топонимиясининг қадимги ҳолати ҳақида А.Л.Хромовнинг асарида ҳам маълумотлар берилган. Жумладан, жой номлари ҳақидаги фан – топонимиянинг шаклланиши узоқ тарихга бориб тақалишини шарқшунос ва тилшунос А.Л.Хромов маълумотларидан билиб олиш мумкин. Унинг хабар беришича, ҳозирги Марказий Осиё ҳудудининг топонимикаси ҳақида эрамиздан аввалги I асрда грек олими Страбон, Ибн Хўрдодбех (IX аср), Абу Жаъфар Наршахий (X аср), Муқаддасий (X аср) ва бошқаларнинг асарларида илк маълумотлар учрайди.

Топонимикага доир илмий асосланган илк фикрлар араб олими Ёқут томонидан баён этилган. Ёқут Марказий Осиё ва мусулмон Шарқининг биринчи топонимисти ҳисобланади. Унинг географик муаммоларни таҳлил қилиш усули ҳозирги замон методларини, айниқса, топонимларни топоформант (топонимлар таркибидаги грамматик шакллар)ларга ажратиб

таснифлаш методини эслатади.

Марказий Осиё топонимиясини ўрганиш фақат XIX асарнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Бу даврдаги топонимикага оид ишларни улардаги материалнинг баён этилиши характериға кўра икки гуруҳға бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳға махсус топонимик кузатишлар, яъни географик номлар ўрганиш объекти бўлган ишлар киради. Муаллифлар у ёки бу даражада топонимик масалаларни ёритган тарих, география ва ўлкашуносликка оид асарлар иккинчи гуруҳни ташкил этади. А.Л.Хромовнинг фикрича, X–XIII асрлар Мовароуннаҳр топонимиясининг катта фоизини исломгача бўлган даврдан мерос қолган шарқий-эроний, суғдий, хоразмий ва эҳтимол, бактрия тилларига оид топонимлар ташкил қилади. XIII аср Мовароуннаҳр топонимиясининг шаклланиш жараёни туркий элементларнинг кучайиши ва бунинг оқибатида шарқий-эроний қатламнинг сиқиб чиқарилиши билан боғлиқ. Шарқий-эроний топонимиядаги жадал бузилишлар ва мослашишлар, айниқса, тожик тили туркий тиллар билан алмашган ҳудудларда содир бўлди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида шарқий-эроний топонимия элементлари кам миқдорда сақланиб қолган.

Юқоридагилардан шу нарса маълум бўладики, Марказий Осиё топонимикаси билан боғлиқ масалалар, илк изланишлар, унинг муаммолари билан шуғулланиш узоқ даврларға бориб тақалади. Топоним ва бошқа географик объектлар номлари ҳақидаги фикрларни баён этиш ҳамда шарҳлаш мутафаккир алломаларимиз – Маҳмуд Кошғарий, Абу Райҳон Беруний, Рашидиддин, Абу Жаъфар Наршахий, Шарафиддин Али Яздий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абдурахмон Самарқандий, Ҳофиз Таниш Бухорий, Абу Тоҳирхожа кабиларнинг қомусий меросидан бизгача етиб келган. “Девону луғотит турк”, “Ҳудуд ал-олам”, “Шажарайи турк”, “Бобурнома”, “Убайдуллонома”, “Абдуллонома” ва бошқа шу каби манбалардан, Марказий Осиё ва унинг халқлари тарихи, илм-фани ва маданияти, этнографияси ва археологиясига оид тадқиқотлар олиб

борган олимлар В.В.Радлов, В.В.Бартольд, В.Л.Вяткин, В.И.Шишкин, С.П.Толстов, О.И.Смирнова, М.Э.Массон, И.И.Умняков, Л.Н.Гумилев, Г.А.Пугаченкова, Я.Ғуломов каби олимларнинг асарларидан тегишли маълумотларни олиш мумкин. Бу асарлар жой номлари борасидаги кузатишлар учун асос, манба вазифасини ўтайди.

Ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб Марказий Осиё топонимикасини ўрганиш борасида қатор ишлар амалга оширилди. Бу ишлар сирасига анжуман материали, маъруза, мақоладан бошлаб, монография ва диссертацияларни киритиш мумкин.

Топонимия соҳасининг йўналишлари бўйича қатор диссертациялар яратилди, уларда Ўзбекистон ҳудудига оид жой номларини йиғиш, аниқланган материални мавзу гуруҳлари бўйича тизимлаштириш, лексик-семантик ва этимологик хусусиятларини тадқиқ этиш каби вазифалар ўз ечимини топган.

Бу тадқиқотларни ўрганиш кўламига кўра бир неча гуруҳларга ажратиш мақсадга мувофиқ бўлади:

Биринчи гуруҳга катта ҳудуд топонимияси материали қамраб олинган ишлар қиради: С.Қораевнинг “Опыт изучения топонимии Узбекистана”, О.Бегимовнинг “Жанубий Ўзбекистон топонимларининг ўзлашган қатлами”.

Иккинчи гуруҳга вилоят топонимияси тадқиқ қилинган ишларни киритиш мумкин: Т.Нафасовнинг “Топонимы Кашкадарьинской области”, З.Дўсимовнинг “Топонимы Северного Хорезма”, Ш.Қодированинг “Микротопонимы Ташкента”, Й.Хўжамбердиевнинг “Историко-этимологическое исследование топонимы Сурхандарьинской области”, С.Наимовнинг “Ойконими Бухарской области”, М.Рамазанованинг “Развитие ойконимии Ташкентской области в современный период”, А.Зокировнинг “Топонимия Джизакской области Узбекской ССР”.

Учинчи гуруҳга шаҳар ва унга тегишли ҳудудлар топонимияси ўрганилган ишлар қиради: Т.Раҳматовнинг “Топонимия города Самарканда и его окрестностей”, Ж.Латиповнинг “Топонимия города Маргелана и его

окрестностей”, Н.Охуновнинг “Топонимы Кокандской группы районов”, Н.Мингбоевнинг “Топонимия Мирзачуля” , Т.Эназаровнинг “Шахрисабз худуди жой номларининг тарихий-қийёсий тадқиқи”, Х.Бўриеванинг “Тошкент шаҳрининг тарихий топонимияси (XIX аср охири – XX аср бошлари)”.

Тўртинчи гуруҳга бирор туман топонимияси тадқиқ объекти бўлган ишлар киради: Х.Холмўминовнинг “Микротопонимия Бойсунского района и его окрестностей”, У.Ориповнинг “Нурота тумани макро ва микротопонимиясининг лисоний таҳлили”, А.Аслоновнинг “Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили”.

Бешинчи гуруҳга топонимиянинг бирор соҳаси тадқиқ этилган ишлар киради: Н.Бегалиевнинг “Самарқанд вилояти гидронимлари”, А.Отажонованинг “Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари”, А.Туроповнинг “Самарқанд вилояти этноним ва этнотопонимларининг таҳлили”, Ш.Темировнинг “Самарқанд вилояти оронимларининг лисоний тадқиқи” каби диссертатсияларини киритиш мумкин.

Соҳага оид дастлабки докторлик диссертатсиялари сирасига лингвистика йўналишида З.Дўсимовнинг “Историко-лингвистической анализ топонимии Хорезма” ҳамда география йўналишида С.Қораевнинг «Ўзбекистон ойконимлари» кабиларни киритсак, кейинги йилларда бу соҳага оид яна ўнлаб докторлик диссертатсиялари ёқланди.

Топонимия муаммолари ечимига қаратилган алоҳида нашрлар, монографиялар яратилди, улар ҳам, асосан, юқорида номлари зикр этилган тадқиқотчилар томонидан амалга оширилган. Бундай ишлар қаторига С.Қораевнинг “Топонимика”, “Географик номлар маъноси”, “Топонимика – географик номлар ҳақидаги фан”, “Тошкент топонимлари”, “Топонимия Узбекистана”, “Ўзбекистон вилоятлари топонимлари”, “Топонимика”; Э.Бегматовнинг “Жой номлари – маънавият кўзгуси”; З.Дўсимовнинг “Хоразм топонимлари”, “Жой номларининг қисқача изоҳли луғати” (ҳаммуаллиф Х.Эгамов), “Жой номларининг сири” (ҳаммуаллиф

М.Тиллаева), “Топонимика асослари” (ҳаммуаллиф М.Тиллаева); Т.Нафасовнинг “Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи”, “Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати”, “Қишлоғингиз нега шундай аталган?”, “Ўзбек номномаси”, “Қарши шаҳри маҳалла ва кўча номлари” (ҳаммуаллиф Ш.Турсунов), “Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи”; Б.Ўринбоевнинг “Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи”, “Асрлардек барҳаёт номлар”, “Жиззах топонимларининг таъбири”; Н.Йўлдошевнинг “Бухородаги айрим авлиёлар тарихи”; С.Каримовнинг “Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида” (ҳаммуаллиф С.Бўриев); К.Назаровнинг “Жой номларини йиғиш сўроқномаси” (ҳаммуаллиф Т.Эназаров); Т.Эназаровнинг “Топонимларни этимологик тадқиқ қилишнинг илмий-назарий ва амалий-услубий асослари”, “Туркий содда топонимларнинг этимологик тадқиқи”, “Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини”; Л.Каримованинг “Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши”; А.Муҳаммаджоновнинг “Қадимги Тошкент”; С.Наимовнинг “Бухоро области топонимияси”, “Бухоро вилояти жой номларининг қисқача изоҳли луғати”; Н.Охуновнинг “Жойлар ва номлар”, “Тил ва жой номлари”, “Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари”, “Жой номлари таъбири” каби асарлари мансубдир.

Марказий Осиё географияси ҳамда топонимиясини тадқиқ этиш борасида салмоқли ишларни амалга оширган атоқли олим Ҳ.Ҳасановнинг “Географик номлар имлоси”, “География терминлари луғати”, “Ўрта Осиё жой номлари тарихидан”, “Ер тили”, “Сайёҳ олимлар”, “Географик номлар сири” асарлари диққатга лойиқдир.

Юқорида баён этилганлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, топонимика бўйича тадқиқотлар маълум бир изчилликка эга эмас. Бажарилган ишлар алоҳида олинган ҳудуд ёхуд мамлакат (вилоят, шаҳар, туман) топонимларининг маълум бир гуруҳини лексик-семантик, этимологик тадқиқ этиш юзасидан олиб борилган.

Шу нуқтаи назардан қаралса, топонимлар ҳудуд жиҳатидан кенг ёки

тор қамров билан тадқиқ этилади. Бу ҳақда фикр юритган Э.М.Поспелов топонимик материални глобал, локал, тўлиқ, тўлиқсиз кабиларга ажратган эди. Амалга оширилган тадқиқотлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, жойлар кесимида аниқланган топонимлар тўлиқ тадқиқ этилмаган.

Топонимларни муайян ҳудудга кўра ўрганиш ўзига хос илмий-методик аҳамиятга эга. Бунда ҳудуднинг топонимияси ҳар томонлама кенг ва мукаммал тадқиқ этилади. Топонимларни мукаммал ўрганишга қаратилган тадқиқотларда ҳудудий топонимик материалларни қиёсий ўрганиш талаб этилади. Бу талаб турли ижтимоий-сиёсий жараёнлар, аҳоли миграцияси ҳамда аҳолининг шеvasи ва этник таркибига бориб тақалади.

ФОЙДАГАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006.
2. Вяткин В.Л. К исторической географии Ташкентского района. – Ташкент: ПТКЛА, 1900.
3. Никонов В.А. Введение в топонимику. – Москва: Наука, 1965.
4. Подолская Н.В., Суперанская А.В. Терминология ономастики // Вопросы языкознания. – 1969. – № 4. – С.141.
5. Поспелов Э.М. Картографирование как метод исследования субстратной топонимики // Вопросы языкознания. – Москва, 1967. – № 1. – С.80.
6. Розентал Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. – Москва, 1972.
7. Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана. – Душанбе: Ирфон, 1975.
8. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1978.
9. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. –
10. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965.